

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiański</i> Przedmowa	13
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szynekiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

- Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

- Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

- Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223**

Teresa Krogulec

- Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

- Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

- Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299**

Piotr Grabowski

- Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

- Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329**

Wojciech Zalewski

- Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

- Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373**

Ludmila Kildiuszewska

- Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385**

Beata Medyńska-Gulij

- Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmessstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
--	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i> Preface	17
---	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21
---	----

<i>Jarosław Łuczyński</i> Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents	59
---	----

<i>Ewa Szynekiewicz</i> Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85
---	----

<i>Radosław Skrycki</i> Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95
--	----

<i>Anna Osowska</i> Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113
---	-----

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i> The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129
---	-----

<i>Dorota Bartnik</i> The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137
---	-----

<i>Krzysztof Grochowski</i> The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153
---	-----

<i>Janina Stoksik</i> Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161
---	-----

<i>Anna Sokół</i> Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185
--	-----

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Weszpiński

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 . . . 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century . . . 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice . . . 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
 I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Adam Jankiewicz

Warszawa

Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana? Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku

Dawne plany miast, zachowane w zbiorach archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych stanowią dziś dla nas ogromnie istotne źródła o znaczeniu wręcz fundamentalnym. Szczególnie nieodzowne są przy badaniach historyczno-urbanistycznych, studiach przestrzennych, badaniach przekształceń krajobrazu kulturowego, rozwoju przestrzeni miejskich itp. Są bardzo ważnym, obok zachowanej ikonografii (veduty miejskie, widoki fragmentów miast, graficzne przedstawienia różnych obiektów miejskich) przekazem historycznym. Bez dawnej kartografii i ikonografii wszelkie opisy topograficzne, dane z taryf miejskich, inwentaryzacji, lustracji czy wpisy w księgach hipotecznych (katastralnych) są bez porównania trudniejsze w interpretacji i właściwym odczytaniu. Przekształcenia przestrzeni większości miast środkowoeuropejskich, szczególnie w wieku XIX i XX były tak znaczne, że odtworzenie rozwoju przestrzennego bez sięgania do źródeł kartograficznych i ikonograficznych byłoby niemożliwe.

Zachowany dawny plan miasta, i to zarówno wykonany w sposób, który umownie określimy jako intuicyjny, jak i ten oparty na pomiarach, jest źródłem ogromnie skomplikowanym i niełatwym do odczytania. Podobnie jak zachowane w aktach źródła opisowe, jest szczególnym rodzajem opisu dawnej przestrzeni, zapisanym kodem symbolicznych znaków technicznych. Inaczej mówiąc, dawny plan miasta, podobnie jak inne źródła kartograficzne. To przede wszystkim dokument techniczny zapisany systemem znaków graficznych. Ten szczególny język źródła kartograficznego wcale nie jest łatwy do odczytania. W dawnej kartografii nie jest jednorodny, bywa złożony i ogromnie zróżnicowany. Pozornie tylko wydaje się być prosty i łatwy w interpretacji. Dodajmy, że podobne problemy możemy mieć z interpretacją dawnych vedut miejskich. W niniejszym artykule pragnę zwrócić uwagę na jeden istotny aspekt wykorzystywania do celów analitycznych dawnej kartografii miejskiej, ograniczając się w zasadzie do jednego, niezmiernie ważnego dla kartografii miejskiej Warszawy przykładu. Nie wyczerpuje to skomplikowanej i złożonej problematyki odczytywania dawnych planów miast. Niniejsze uwagi wynikają z wieloletnich doświadczeń badania różnorodnych źródeł kartografii miejskiej miast z różnych regionów Polski, wytworzonych

w różnych systemach kulturowych dawnej Rzeczypospolitej, Prus czy Królestwa Polskiego. Potrzeba dochodzenia do właściwych wniosków, wynikających z interpretacji dawnej kartografii miejskiej, związana była z opracowywaniem studiów historyczno-urbanistycznych szeregu miast do planów zagospodarowania przestrzennego w ramach Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej Pracowni Konserwacji Zabytków. W tego typu pracach właściwe i pełne odczytanie źródła kartograficznego odgrywało ogromną rolę. Często zachowany XVII- czy XVIII- wieczny plan miasta stawał się podstawą interpretacji sięgających czasów lokacji. W sposób zasadniczy ułatwiał interpretację wcześniejszych opisowych przekazów źródłowych.

Tereniem naszych zainteresowań była Warszawa, ale i miasta śląskie (głównie z terenu Górnego Śląska), Pomorza, miasta dawnych Prus Wschodnich itd. Każde z analizowanych przez nas źródeł dawnej kartografii miejskiej wymagało badań w dużym stopniu zindywidualizowanych. W Europie Środkowej, na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej plany miast zaczęto sporządzać w zasadzie dopiero w XVII wieku (dla kilku największych miast wyjątkowo już w wieku XVI). Dopiero w wieku XVIII zaczęły pojawiać się na większą skalę plany oparte na pomiarach. Zdecydowana większość dawnych źródeł kartografii miejskiej powstawała jako dzieła rękopiśmienne.

Każdy dawny plan miasta, zachowany w zbiorach archiwalnych, był z reguły częścią większej całości, wyrażał czyjeś potrzeby, zamiary, intencje. Sporządzony był w jakimś określonym celu. Jego zidentyfikowanie stanowiło zawsze ważną przesłankę dalszej analizy. Nieuwzględnienie tego prowadzić mogło do fałszywych dalszych wniosków.

Potrzeba obrazowania przestrzeni towarzyszyła człowiekowi od zarania dziejów. Najpierw mapy lądowe i morskie, a następnie plany miast, weduty miejskie, stanowiły ważny element osvajania przestrzeni w podróży, w handlu, w prowadzeniu wojen, podbojów i w polityce. Służyły rozmaitym celom, jednak przede wszystkim miały orientować w rozległości państw, w granicach władztw terytorialnych, miały dostarczać elementarnych informacji o obcych i swoich krainach oraz o miejscach, szczególnie tak ważnych z powodów geopolitycznych, jak miasta.

Dawne mapy powstawały również ku chwale państw i ich władców: cesarzy, królów, książąt itd. Miały podkreślać wyjątkowość, wspaniałość i rozległość ich władztwa. Sposoby i metody obrazowania przestrzeni zmieniały się w zależności od ogólnego stanu wiedzy. Ewolowały od nieporadnych do coraz bardziej złożonych, w coraz większym stopniu opartych na pomiarach. Dotyczyło to również kartografii miejskiej. Ta będąca efektem pomiarów dokonywanych w przestrzeni, stawała się swojego rodzaju dokumentem „technicznym”, dziełem stwarzającym nowe możliwości interpretacji. W przypadku planów opartych na rzeczywistych pomiarach stosować można przeskalowania czy na przykład wpisywanie dawnej treści topograficznej na współczesny podkład. Jest to jeden z najważniejszych sposobów analizy historyczno-kartograficznej dawnych planów miast.

Wiek XVI i XVII przyniosły w kulturze europejskiej ogromny rozwój kartografii. Miało to oczywiście przede wszystkim związek z rozpoczętą wcześniej erą wielkich poszukiwań i odkryć geograficznych, podróży morskich, które wyzwołyły zapotrzebowanie na sporządzanie obrazów przestrzeni geograficznej. Wielkie oficyny wydawnicze w Niderlandach, w krajach niemieckich, we Francji czy Anglii zaczęły publikować liczne drzeworyty, a następnie miedzioryty dzieł kartograficznych. Zaczęła się kształtować moda na atlasy zawierające opracowywane na nowo, aktualizowane i zmieniane mapy różnych części Europy i świata, tak jak je wówczas postrzegano. W dziełach tych panował swojego rodzaju europocentryzm, a ziemie Rzeczypospolitej stanowiły nieodzowną część starego kontynentu. Wówczas też zaczęły się pojawiać plany i wedyuty ważniejszych miast, jako specyficzne opisanie istniejącej rzeczywistości lub jako tło wydarzeń politycznych lub militarnych.

W ciągu XV i XVI wieku Królestwo Polskie przechodziło znamiennej ewolucję, której konsekwencją było powstanie pierwszej i najtrwalszej unii europejskiej. Przypieczętowany decyzjami Sejmu Lubelskiego z 1569 roku związek między państwowy między Koroną Polską a Wielkim Księstwem Litewskim doprowadził do powstania jednego z najbardziej oryginalnych tworów prawnopolskich – Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Związek ten stanowił państwo wielonarodowe, wielowyznaniowe i wielokulturowe. Rzeczpospolita była obywatelską wspólnotą litewsko-rusko-prusko-polską, której podstawą stała się specyficzna kultura obywatelska i prawa polityczne szlachty, uzyskane w wyniku tzw. „ruchu egzekucji praw i dóbr koronnych”. Stanowiła związek państw obejmujących ziemie polskie i litewskie a także ziemie ruskie (dawne Księstwo Kijowskie), pruskie (Prusy Królewskie oraz pozostające w zależności lennej Prusy Książęce, a następnie Elektorskie) oraz Inflanty wraz z Księstwem Kurlandii i Semigalii. Rzeczpospolita od 1573 do 1795 roku była monarchią konstytucyjną wspartą na wartościach republikańskich, z wybieralnym w tzw. elekcji powszechnej (viritim) królem, sejmem i senatem. Istotą prawnopolityczną Rzeczypospolitej stał się jedyny w swoim rodzaju w Europie ustrój reprezentacji ziemskiej (sejmiki), względna tolerancja wyznaniowa i kult prawa. Zjawiska te przyczyniały się do rozwoju miast i potrzeby porządkowania ich przestrzeni. Szczególnie wyraźnie jest to widoczne na zachowanych licznie planach Warszawy – centrum wspólnoty politycznej, jaką stanowiła Rzeczpospolita. Najważniejsze z nich z przełomu XVII i XVIII wieku sporządzane były z inicjatywy marszałka wielkiego koronnego, odpowiedzialnego za stan miasta rezydencjonalnego króla.

Dawna kartografia miejska, szczególnie ta powstająca do pierwszej połowy XX wieku, zawierała bardzo zróżnicowaną treść informacyjną, w zależności od celów, którym była podporządkowana. Dlatego też do właściwej interpretacji dawnego planu miasta niezbędna jest pełna wiedza na temat jego powstania, w jakim celu został sporządzony, czemu miał służyć.

Okoliczności powstania planu w dużym stopniu ułatwiają nam właściwą interpretację. Często w sposób nieuprawniony wyrywając źródło kartograficzne z całego złożonego kontekstu, popełnić można rażące błędy w jego odczytaniu. Inaczej mówiąc z jego treści kartograficznej wyciągnąć możemy fałszywe wnioski, a z drugiej strony możemy nie dostrzec treści ogromnie istotnych.

Dawne plany miast zawierały czasami obok rzeczywistego odzwierciedlenia jakiejś miejskiej przestrzeni (rozplanowania ulic, placów, zabudowy itd.) również elementy nieistniejące, projektowane czy też planowane. Najczęściej spotykanym elementem projektowym, nie zawsze zrealizowanym, ewentualnie zrealizowanym częściowo, połowicznie lub fragmentarycznie – były fortyfikacje miejskie, szczególnie te związane z nowożytnymi fortyfikacjami bastionowymi. Na zachowanych planach z przełomu XVII i XVIII wieku obserwujemy niejednokrotnie fantazyjnie rozrysowane systemy fortyfikacyjne, prezentujące pełny program projektowanych umocnień obronnych wokół miasta. Nie trzeba dodawać, że w rzeczywistości nie zawsze były one zrealizowane. Można uznać, że plany miast z wpisaniem w układ urbanistyczny rozplanowaniem fortyfikacji bastionowej to często planowane wizje systemów obronnych.

Kolejnym elementem treści nie związanych z rzeczywistym układem przestrzeni są wszelkiego rodzaju pożądane lub oczekiwane regulacje rozplanowania ulic czy wręcz całe projekty urbanistyczne wpisywane w istniejący system.

Można przytoczyć tu wiele przykładów. Odwołując się do przykładu bogatej kartografii miejskiej Warszawy, miasta o bardzo interesującej genezie przestrzennej, spotykamy dzieło kartograficzne zupełnie niezwykle, tzw. „Delineację” A. Hiża i H. Jędrzejowskiego. Interpretacja tego źródła nie jest wcale prosta.

Warszawa, jak już wspominaliśmy, była miastem dosyć wyjątkowym, którego przestrzeń miejska ukształtowana została dopiero pod koniec XVIII wieku z połączenia kilku istniejących wcześniej miast i miasteczek (Stara Warszawa, Nowa Warszawa, Leszno, Grzybów, a na prawym brzegu Praga, Gołędzinów i Skaryszew) i licznych mniejszych form osadniczych, tzw. jurydyk. Prawne zespolenie ich w jeden organizm miejski nastąpiło dopiero w roku 1791 na mocy Prawa o Miastach, istotnej części Konstytucji 3 Maja.

Warszawa jako metropolia Rzeczypospolitej zaistniała dopiero pod koniec XVI wieku jako miejsce odbywania wspólnych sejmów, wskazane w akcie unii między Koroną Polską i Wielkim Księstwem Litewskim z 1569 roku. Po śmierci ostatniego z Jagiellonów, Zygmunta Augusta, stała się miejscem elekcji powszechnych (*electio viritim*) i w czasach Zygmunta III Wazy – zwyczajową siedzibą (rezydencją) królewską i co się z tym wiązało siedzibą najważniejszych władz Rzeczypospolitej (sejmu – izby poselskiej i senatorskiej, urzędów kanclerskiego i marszałkowskiego oraz większości sądów (z wyjątkiem trybunałów koronnych i litewskiego).

Wiek XVII ostatecznie utrwalił związek przestrzenny nowej „Warszawy Koronnej”, której główną zasadą spajającą była realizowana w praktyce pełnia władzy marszałka wielkiego koronnego „w promieniu trzech mil od miejsca

pobytu króla”. Dlatego też organizm ten czasami nazywamy „Warszawą Marżałkowską”. Kartograficzne obrazy Warszawy, szczególnie oparte na pomiarach, zaczęły powstawać jednak dopiero w XVIII wieku w dobie saskiej (plany Wernecka z 1732 roku, Hübnera z 1740 czy wspaniały plan Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a z 1762 roku (wielki w skali 1:1100 i mały w skali 1:6700). Plany te prezentują nam Warszawę Saską. Wiek XVII reprezentują nieliczne przekazy kartograficzne, z reguły wykonane w sposób intuicyjny (plan Izraela von Hoppe, Dalbergha itd.)

Wymienione wyżej niezwykle dzieło kartograficzne dla scalanej w jeden organizm miejski Warszawy powstało jednak kilka lat później w 1771 roku, w przełomowym dla miasta momencie, na początku panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Chodzi oczywiście o tzw. *Delineację* Hiża i Jędrzejowskiego, złożoną z planu ogólnego [*Delineacja Miasta Warszawy z przedmieściami*] w skali około 1:8214 (ryc. 1) i jedenastu arkuszy (sekcji) planu zasadniczego w skali 1:2200.

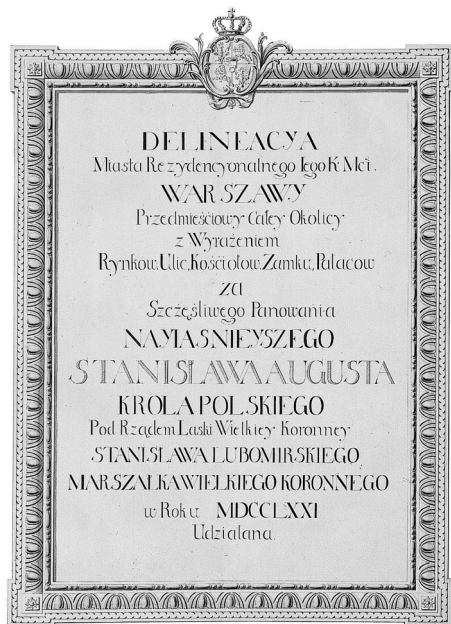

Ryc. 1. *Delineacja* Hiża i Jędrzejowskiego – plansza ogólna

Pełny tytuł tego wspaniałego dzieła kartograficznego, jednego z najważniejszych planów Warszawy do czasów powstania kartografii Lindleyowskiej pod koniec XIX wieku, brzmiał:

DELINEACJA Miasta Rezydencyjonalnego Jego K. Mci. WARSZAWY Przedmieśćow y Caley Okolicy z Wyrażeniem Rynkow, Ulic, Kościołow, Zamku,

Pałacow za Szczęśliwego Panowania NAYIASNIEYSZEGO STANISŁAWA AUGUSTA KROLA POLSKIEGO Pod Rządem Laski Wielkiej Koronnej STANISŁAWA LUBOMIRSKIEGO MARSZAŁKA WIELKIEGO KORONNEGO w Roku MDCCLXXI Udziałana (ryc. 2).

Ryc. 2. *Delineacja Hiża i Jędrzejowskiego* – strona tytułowa

w zbiorach Biblioteki Narodowej w Kijowie². Jego znaczenie odnotowują dziś wszystkie poważne opisy kartografii miejskiej Warszawy, w tym nasz, wydany w 1999 roku *Atlas Historyczny Warszawy*³. Nie ma potrzeby przywoływać tu całej naszej wiedzy o tym wybitnym dziele kartograficznym.

Powodem, dla którego wracamy dziś do *Delineacji Hiża i Jędrzejowskiego* jest właśnie wzmiankowane w tytule tego tekstu pomieszczenie w treści tego planu Warszawy elementów sytuacji rzeczywistej (istniejącej w około 1770 roku) z niezwykle ciekawymi pomysłami projektu przestrzennego.

Porównanie rozplanowania, istniejącej zabudowy (zblokowanej i zindywidualizowanej), linii ulic i placów przedstawionych na planie Hiża i Jędrzejowskiego

Delineacja Hiża i Jędrzejowskiego powstała w momencie bardzo szczególnym. Można przyjąć, że powstała w następstwie niezwyklej inicjatywy przestrzennej marszałka wielkiego koronnego Stanisława Lubomirskiego – otoczenia miast i miasteczek oraz jurdyk duchownych i szlacheckich tzw. Warszawy Koronnej wałami ziemnymi jako kordonem sanitarnym (1770). Wydarzenie to zapewne wymusiło nowe spojrzenie na przestrzeń Warszawy jako metropolii Rzeczypospolitej i przyspieszyło jej uporządkowanie.

Delineacja Hiża i Jędrzejowskiego jest planem powszechnie znanym, wzmiankowanym już w XIX wieku. Pisał o nim przed II wojną światową Bolesław Olszewicz¹. Ostatnio poświęcili mu trochę uwagi w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym” Jerzy Ostrowski i Wiesława Wernerowa przy okazji prezentowania odnalezionego jego wersji

¹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” R. 10. 1932, nr 28–39, s. 181–208 i nr 40, s. 246–310.

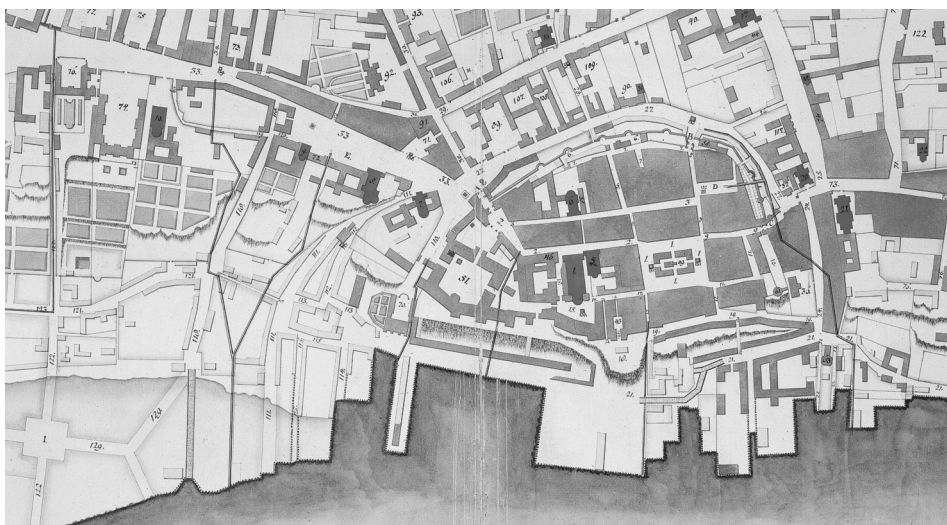
² J. Ostrowski, W. Wernerowa, *Nieznana wersja wielkiego rękopiśmiennej planu Warszawy z 1771 roku w Zbiorach Biblioteki Narodowej w Kijowie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 29, 1997, nr 1, s. 32–35.

³ *Atlas Historyczny Warszawy. Wybrane źródła kartograficzne*. Opracowanie i redakcja naukowa Adam Jankiewicz, Paweł E. Wespiański, Marek Witecki, Warszawa 1999.

z analogiczną sytuacją na opracowanym i wydany kilka lat wcześniej planie Pierrae’a Ricauda de Tirregaille’a (1762) oraz z sytuacją zdecydowanie rzeczywistej treści miejskiej z roku 1796 szczegółowo zobrazowaną na kilku pruskich planach Warszawy von Raucha, prowadzi nas do interesujących wniosków:

– *Delineacja* Hiża i Jędrzejowskiego obok treści miejskiej istniejącej realnie około 1770 roku (zresztą w poważnym stopniu treść topograficzną autorzy *Delineacji* oparli na planie Tirregaille’a) posiada niezwykle ciekawą część projektowaną: kilka nowych arterii wylotowych, szczególnie wzdłuż skarpy, Drogę Królewską – późniejszą Oś Stanisławowską, wyjazd na osi Leszna, przedłużenie późniejszej Alei Gwardii.

Elementem jeszcze nieistniejącym, a projektowanym jest także sieć ulic z Marszałkowską i fragmentem późniejszych Alej Jerozolimskich oraz tworzące zdecydowanie nową jakość interesujące rozplanowanie Powiśla (ryc. 3).

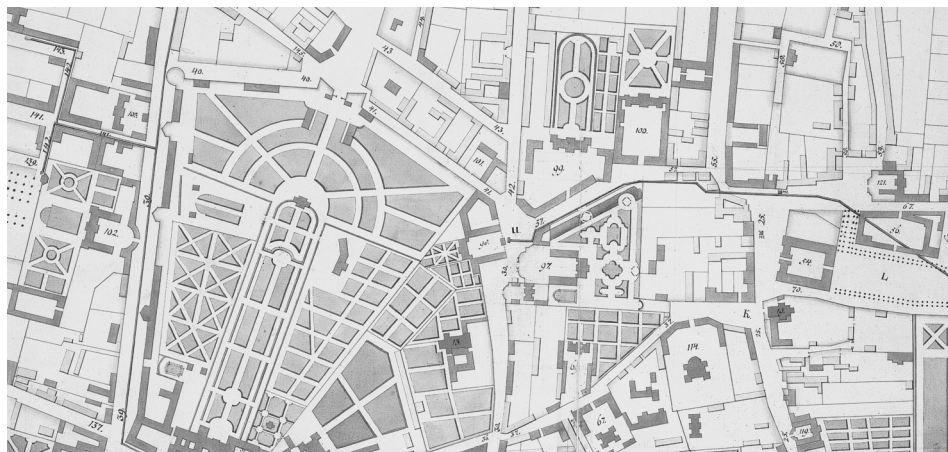

Ryc. 3. *Delineacja* Hiża i Jędrzejowskiego – fragment arkusza szczegółowego: Plac Zamkowy, Stara Warszawa

– W ujęciu *Delinacji* z 1771 roku możemy wyróżnić elementy projektowane w skali planu ogólnego i szczegółowego. Są one zdecydowanie częścią większego planu rozbudowy miasta, realizowanej następnie do końca istnienia Rzeczypospolitej, a także w czasie zaboru pruskiego (Prusy Południowe), Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (szczególnie w okresie konstytucyjnym).

– *Delineacja* jest niezwykle ciekawym przykładem przede wszystkim XVIII-wiecznego planu urbanistycznego i nie może być traktowana jako odzwierciedlający sytuację rzeczywistą topograficzny obraz miasta na początku lat siedemdziesiątych. Odczytywanie zawartych tu treści miejskich (innych niż na planie Tirregaille’a) jako istniejących w tym czasie, może prowadzić nas do fałszywych wniosków.

– Elementy projektu urbanistycznego *Delineacji* czynią z tego przekazu kartograficznego źródło szczególnego rodzaju, o fundamentalnym znaczeniu, niezbędne dla zrozumienia rozwoju przestrzennego Warszawy Stanisławowskiej (ukształtowanie przestrzenne centrum dzisiejszego miasta) i z drugiej strony wątpliwy obraz topograficzny miasta około 1771 roku.

Ryc. 4. *Delineacja* Hiża i Jędrzejowskiego – fragment arkusza szczegółowego: Ogród Saski i okolice

Przytoczony przykład *Delineacji* Hiża i Jędrzejowskiego jest oczywiście spektakularny i dosyć wyjątkowy. Z jednej strony zajmuje ważne miejsce wśród najstarszych zachowanych planów Warszawy. Zostało to podkreślone w *Atlasie Historycznym Warszawy* [Warszawa 1999]. Plan ten został włączony przez autorów do podstawowego kanonu źródeł kartograficznych. Z drugiej jednak strony, jako specyficzny plan urbanistyczny, zawiera elementy wizji, projekcji na przyszłość. Wiele zawartych w nim elementów topograficznych nigdy nie zaistniało w przestrzeni Warszawy. Z tego punktu widzenia *Delineacja* jako źródło historyczne kartografii miejskiej zajmuje wyjątkowa pozycję. Łączenie obrazu stanu istniejącego i wizji przestrzeni spotykamy wśród zachowanych planów miasta XVIII i pierwszej połowy XIX wieku dosyć często.

Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by A. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771

S u m m a r y

In his article the author points out that old city maps may be incorrectly read because many of them show the existing situation, as well as proposed, yet uncertain one. Thus, the interpretation of the presented image may lead to incorrect inference, which results in providing false information about the spatial arrangement of a city throughout history. The ability to distinguish between the representations of the existing and proposed topography is therefore necessary. It can prevent errors in research on the analysis of old urban spaces.

An example of a map that contains both types of representation is *Delineacya Miasta Rezydencyonalnego Iego K. Mci. Warszawy, Przemieściow y cale y okolicy...* (Delineation of His Majesty the King's Residential City of Warsaw, Its Suburbs and the Whole Vicinity) at the scale of approximately 1:17 500, created in 1771 by Hieronim Jędrzejowski and Antoni Hiż. This beautiful manuscript map provided a glimpse into the possible development of urban space in Warsaw presenting, among others, non-existent streets designed in a grid pattern typical for American cities, with numerous streets leading westward. The author of the article concentrates on discussing the content of this map.

In this respect, eighteenth-century maps of Silesian cities, maps of Warsaw by the Corps of Military Engineers and official maps of Warsaw from the first half of the 20th century are also discussed. The quoted examples demonstrate that ideas for the future were presented on maps, although the time of their creation in most cases precedes the "era of regulatory maps". Urban planning elements started appearing on maps in the Age of Enlightenment.